

Горан Николић*, Пирот
Goran Nikolić, Pirot

**Хришћански трговци у Османском царству :
писма Хаџи Видена Јовановића Михалакију
Ђумусгерданису из 1856-1857. године**

**Christian merchants in the Ottoman Empire :
letters from Hadži Viden Jovanović to Mihalaki
Djumusgerdanis dating from 1856-1857**

***Сажетак:** У раду се анализирају писма које је 1856-1857. године пиротски трговац Хаџи Виден Јовановић слао трговцу из Пловдива Михаилу Михалакију Ђумусгерданису, као допунски извор знања не само за трговачку делатност, већ и за друштвени живот уопште. Писма се чувају у архивском фонду породице Ђумусгерданис (Γκιουμουσγερδάνης, Гјумюшгердан) у Централном државном архиву у Софији, где је и обављен истраживања. Анализа садржаја писама указује да је у периоду реформи Османског царства у 19. веку дошло до одређеног напретка или барем стабилизације у положају хришћанског становништва, али и до јачања социјалне диференцијације између бојачких хришћана, чији су најзначајнији представници били управо трговци, и нижих слојева хришћанске популације. Уочено је да писма могу да буду занимљив материјал и за лингвистичка истраживања.*

***Кључне речи:** Хаџи Виден Јовановић, Михаил (Михалаки) Ђумусгерданис, Μιχαήλ Γκιουμουσγερδάνης, Михаил Гјумюшгердан, хришћански трговци, Османско царство, реформе, пиротски ћилим, пиротски говор, Пловдив*

---

* goranmnikolic@gmail.com

Abstract: *The paper analyzes letters which were sent by the Pirot merchant Hadži Viden Jovanović to the merchant from Plovdiv, Mihail Mihalaki Djumusgerdanis in the period 1856-1857, as a potential source of knowledge not only of trading activity, but also of social life in general. The letters were kept in the archives of the Djumusgerdanis family (Γκιουμουσγκερδάνης, Гюмюиѳерган) in the Central National Archives in Sofia, where the field research was conducted. The analysis of the content of the letters indicated that during the period of reforms of the Ottoman Empire in the 19th century, there was a certain progress or at least a stabilization in the position of the Christian population. It was also suggested that there was an increase in the social differentiation between the wealthier Christians, whose most significant representatives were merchants, and the lower layers of the Christian population. It was observed that letters can be an interesting material for linguistic research.*

Keywords: *Hadži Viden Jovanović, Mihail (Mihalaki) Djumusgerdanis, Μιχαήλ Γκιουμουσγκερδάνης, Mihail Gûmûšgerdan, Christian merchants, Ottoman Empire, reforms, Pirot kilim, Pirot dialect, Plovdiv*

УВОД

Предмет овог рада су писма која је пиротски трговац Хаџи Виден Јовановић писао трговцу из Пловдива Михаилу Михалакију Ђумусгерданису 1856-1857. године. Теренски део истраживања обављен је у Централном државном архиву у Софији (ЦДА), где се писма чувају. Циљ истраживања је да се њиховом анализом продубе сазнања о активностима хришћанских трговаца у Османском царству у 19. веку, али и општа сазнања о том периоду, с обзиром да је релативно мало познатих архивских докумената из тог периода.

Хаџи Виден Јовановић је један од највиђенијих житеља Пирота прве половине и средине 19. века. За сада нема доступних података о његовом рођењу, али може оријентационо да се датира негде око почетка 19. века. Извор за овакву процену је натпис на каменој плочи изнад улазних врата пиротске старе цркве (Пазарске) из 1834. где се међу најзаслужнијима за њену изградњу наводи и Виден Јованович и то већ са титулом хаџи, коју је тешко могао да стекне баш у раној младости. У *Тефѿеру Нишавске миѿројолије* помиње се више пута као један од градских првака (Николић, И., 1976, стр. 170). Занимљив је и податак из *Тефѿера Малої Рисѿе из 1854.* да

је у Пироту постојао Хаџи Виденов чивлик (чифлик), што значи да се његов власник бавио и пољопривредном производњом и то не само за сопствене потребе (Велкова и Панајотовић, 2013, стр. 72¹). Име Хаџи Видена се налази у потпису два писма која су 1936. пиротски прваци слали кнезу Србије Милошу Обреновићу, везано за тзв. Хаџи Нешину буну која се те године догодила у пиротском крају. Потпис Хаџи Видена на тим писмима је на трећем, односно другом месту после потписа Хаџи Неше (Милићевић, 1884, стр. 206-207, 213). У регистру личних имена *Тешџера Нишавске митрополије* налази се и име Ђорџа Хаџи-Виденов, вероватно сина овог пиротског трговца (Николић, И., 1976, стр. 172). По начину на који је Ђорџа (Ђорђија) заступљен у Тефтеру, изгледа да се и он позиционирао у градске прваке. Из периода после 1878. када је пиротски крај прикључен Кнежевини Србији има знатно више доступних архивских извора него пре тога, међутим, ни Видена ни Ђорђије у њима скоро да нема. У тестаменту чорбације Живка Антића Свињара из 1887. стоји да је једну своју њиву купио „од масе Ђорђа Х. Виденовића“ (Николић, И., 1982а, стр. 327). Када се у оставинским предметима помиње реч *маса*, обично се ради о имовини умрлог човека, што наводи на (не)сигурну претпоставку да је Ђорђе Х. Виденовић већ био мртав. У трећем тому зборника докумената *Пирот и срез нишавски* помиње се општински инжењер Јордан Хаџивидановић, с тим да се у конкретним документима за дотичног Јордана експлицитно не наводи да је Хаџи Виденов потомак² (Николић, И., 1882б, стр. 660-661, 670-672, 729-731). У својим етнографским записима из старог Пирота на прелазу из деветнаестог у двадесети век, Владимир Николић лоцира Хаџи Виденову кућу у Галата малу, трговински центар Пирота, који се

¹ Сам *Тешџер* има своју посебну нумерацију исписану оловком и на страници о којој је реч у горњем левом углу стоји број 42.

² Ако би дотични инжењер Јордан био Хаџи Виденов потомак, било би правилније да презиме буде Хаџивиденовић (са *e* у средини), а не Хаџивидановић (овде сада апстрахујемо да ли је после префикса *хаџи* потребна и цртица и велико слово, презиме смо дали онако како је написано у изворном документу). У пописима државних чиновника у Пироту од 1897. до 1914, с краћим прекидима, појављује се општински инжењер са сличним именом и презименом, само је изостављен префикс *хаџи*. У 1897. години презиме гласи Виденовић, а у каснијим годинама увек Видановић (Поповић, 2010).

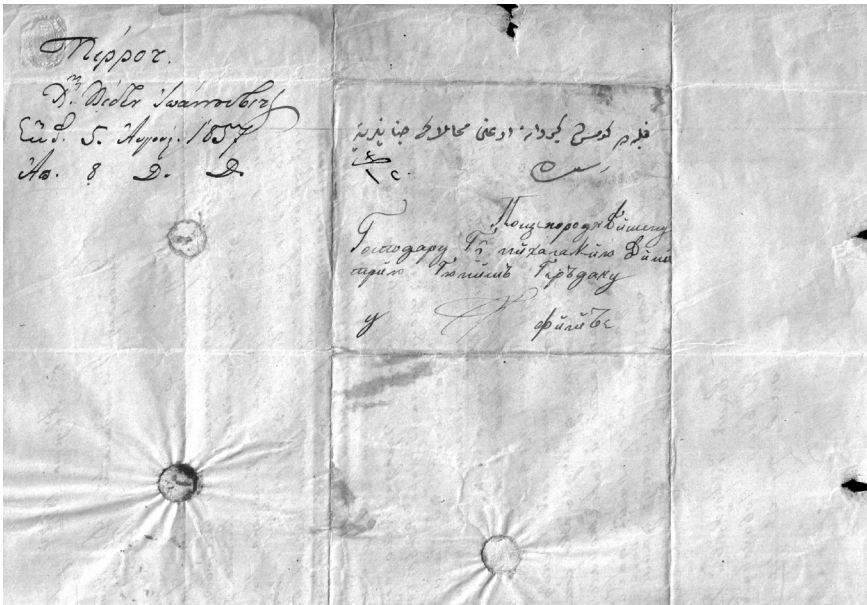
простирао од Пазарске цркве па даље ка Големом мосту (Николић, В., 1974, стр. 19). У другој половини 20. века, вероватно из жеље да се што пре отарасе оријенталног наслеђа, Пироћанци су у великој мери срушили (можда се може рећи и *уништили*) Галата малу и направили стамбене зграде, па је сећање на некадашњи изглед скоро ишчезло. Ако се узме у обзир и то да се у савременом добу ниједна породица у Пироту не јавља са јасном и гласном тврдњом да потиче од Хаџи Видена, онда и не чуди што највећи број становника Пирота, и то не само дошљаци са села него и стари Пироћанци, не знају за овог пиротског трговца. У најновије време, у *Гласу епархије Нишке* из 2019, објављен је чланак о јеромонаху Ксенофону Живковићу (1880-1919) за кога се наводи да је Хаџи Виденов потомак. У чланку су дати подаци о још неким потомцима који су већ почетком 20. века почели да се распршују из Пирота (Ћирић, Г., 2019а, 2019б).

Живот Хаџи Видена и његових потомака био је изгледа такав да се нису створили повољни услови да се сачува макар нешто од њихове писане заоставштине, барем до сада тако нешто није познато. Сасвим је другачија ситуација са Хаџи Виденовим кореспондентом чији су потомци сачували обимну пословну документацију коју је средином 20. века преузео ЦДА. Михаил (Михалаки) Ђумусгерданис (на грчком: Μιχαήλ Γκιουμουσγερδάνης, на бугарском: Михаил Гјумюшгердан)⁴ био је истакнути трговац, фабрикант и земљопоседник, рођен 1800. године у Пловдиву, где је 1881. и умро. Био је припадник грчке заједнице у овом граду. Заједно са својим рођеним братом Димитракијом, у Цариграду је основао трговинску фирму која је имала представништва у Бечу, Лондону и Букурешту. Поред осталог, био је и снабдевач турске војске платном, па је у те сврхе 1847. покренуо другу по реду фабрику у Османском царству на територији данашње Бугарске (ЦДА, фонд 161К). Његова пословна сарадња са Хаџи Виденом Јовановићем само је делић веома разуђених послова којима се бавио.

Данас, скоро сто седамдесет година пошто су писма написана, физичко стање папира и постојаност мастила је и даље за-

³ Ни у тексту писама ни у адреси, Хаџи Виден презиме свог кореспондента није писао увек исто, има више варијанти: Ђумишгердан, Ђумишђердан, Гјумишгердан, Гјумишђердан... Независно од ових варијанти, скоро увек је презиме писао као две одвојене речи, на пример Гјумиш ђердан.

довољавајућа, иако писма нису пакована у коверте, већ су само пресавијана на одговарајући начин и печатења. (На слици 1 поред адресних података и начина пресавијања виде се и остаци воска за печатење.) Комплетна архивска сигнатура под којом се чувају Хаџи Виденова писма Михалакију Ђумусгерданису гласи: ЦДА – фонд № 161К / Семеен фонд Гјумјошгердан (1768–1932) опис № 3 архивна единица № 1181. Пошто ова сигнатура важи за свих четрнаест писама, у даљем тексту више нећемо да је понављамо, већ ћемо да наводимо само датум неког од писама на које се у конкретном случају позивамо.

Слика 1 Странаца једног од писама са адресним подацима
Figure 1 Page of one of the letters with address information

СПЕЦИФИЧНОСТИ ЈЕЗИКА И НАЧИНА ПИСАЊА

Писма су писана мешавином српског и бугарског језика, а има и извесних дијалекатских специфичности пиротског говора. Поставља се питање како је Михалаки, као члан грчке заједнице у Пловдиву, разумевао писма. Један од одговора би могао да буде да му их је неко преводио. Други одговор би се наслањао на податак, садржан и у опису архивског фонда Гјумјошгердан (Ђумусгерданис) у ЦДА, да је порекло ове породице из села поред Пловдива,

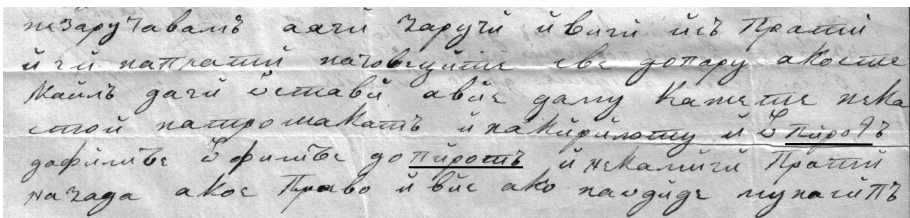
што упућује на претпоставку да су њени чланови можда прихватили грчки идентитет с намером да убрзају свој друштвени успон, али да су сачували и знање бугарског језика. Трећи одговор би се базирао на чињеници да је у трговачком послу споразумевање између пословних партнера од велике важности, те да су зато трговци, нарочито они најуспешнији какав је био и Михалаки Ђумусгерданис, настојали да савладају барем основне елементе језика својих најчешћих пословних партнера, што у Османском царству можда и није било тако тешко због измешаности различитих етничких група, нарочито у градовима.

Из писама не можемо са неком сигурношћу да одредимо какав је био свакодневни Виденов говор, јер немамо неко његово писмо које је упутио баш неком Пироћанцу, нити неки спис који није ни писао да би га било коме слао, већ је служио само њему (на пример неки његов трговачки тефтер и слично), где би, вероватно, писао без да се прилагођава неком кореспонденту. Међутим, што се тиче писама које анализирамо у овом раду, она су упућена у Пловдив који је од Пирота удаљен више од двеста километара па би могло да се претпостави да се Хаџи Виден барем у извесној мери трудио да пише тако да га његов пословни партнер што боље разуме, јер је то било у обостраном интересу. Треба имати на уму да тих година, 1856-1857, ни српски ни бугарски језик нису били стандардизовани. Додуше, Вук Караџић је до тада већ био заокружио своју реформу српског језика и правописа, али интелектуална и политичка елита у тадашњој Кнежевини Србији још увек није била спремна да ту реформу примени у пракси – у државној администрацији, школама и приликом штампања новина и књига, Вуков језик и правопис тада још увек нису били примењивани. Што се тиче стандардизације бугарског језика и правописа, она је кренула крупнијим корацима тек после успостављања нововековне бугарске државе, 1879, двадесет две године пошто су писма била написана. Због тога не треба да чуди што Хаџи Виден користи и поједина старословенска и грчка слова⁴. Присутна је и појава да неке гласо-

---

⁴ Присуство грчких слова не изненађује јер у време када су писма писана па уназад до почетка 19. века (дакле у времену када је Виден Јовановић стицао и изграђивао своју писменост), владике на челу Нишавске (Пиротске) епархије били су увек Грци, а грчки језик се користио и на богослужењима. У то време у

ве или речи пише на различите начине. (На слици 2 дат је пример из писма од 6. маја 1857.⁵ из кога се види како су за глас „т“ у речи „Пирот“, у истој реченици, коришћена два различита словна знака. Један од тих начина писања слова „т“, различит од данашњег стандардног, види се и касније на слици 7, у писању речи „орати“.) С обзиром на недовољно уређене просветне прилике, није немогуће да је Виден Јовановић у свом образовању, макар делимично, био и самоук, што је додатно могло да утиче на недовољну конзистентност његовог писања.

Слика 2 Деталј из писма где се у истој реченици за глас „т“ у речи *Пирот* користе два различита словна знака (реч *Пирот* је подвучена у обе варијанте)

Figure 2 Detail from a letter where two different letters are used in the same sentence for the sound 't' in the word *Pirot* (the word *Pirot* is underlined in both variants)

Читкост писама је задовољавајућа. Тешкоћу донекле ствара прилично ретка употреба знакова интерпункције. Највише се користи двотачка, али не у оне сврхе као у савременом писању, већ да одвоји неки број од словног дела текста. Поред двотачке, помало је коришћен и узвичник – у самом заглављу писама, Хаџи Виден је после речи Пирот, из неког разлога, стављао узвичник (мада не увек), као и неколико пута после поздрава. Највећу тешкоћу ствара

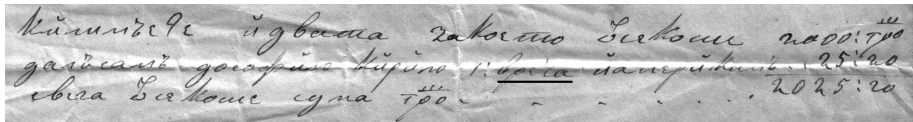
Османском царству није било развијеног државног школског система, а о школама су настојале да се брину верске заједнице. Због свега тога није неочекивано да је у пиротским школама о којима се бринула православна црквена општина присуство грчког језика било значајно. Исто важи и за најпознатији документ пиротске писмености из средине 19. века, *Тештер Нишавске митрополије*. У предговору његовог издања, приређивач Илија Николић констатује да је Тештер писан „с јаким примесима грчког језика“ (Николић, И., 1976, стр. VII).

⁵ Хаџи Виден је у писмима писао датуме по јулијанском календару, те је тако и у тексту нашег рада.

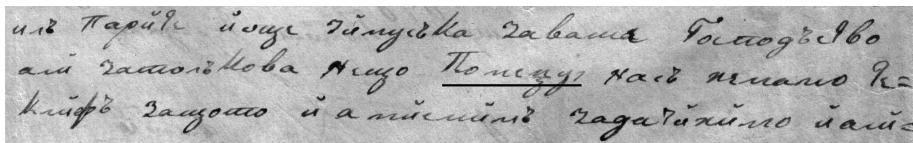
то што у свих четрнаест писама није стављена нити једна једина тачка. С друге стране, баш тамо где би требало да је крај неке мисаоне целине (реченице) и где уобичајено стоји тачка, Виден је често стављао везник *и*, што може да збуњује. Да додамо и то да се често дешава да су неке речи слепљене, нарочито оне краће – предлози, заменице, везници. Ипак, уз спорије читање и појачану концентрацију, текст може да се разуме скоро у потпуности. Разумевање турцизама, којих нема мало, доста успешно је савладавано уз помоћ речника турцизама (Škaljić, 2015).

Нема превише докумената – споменика писмености из средине 19. века, из крајева који су тада још увек били у оквиру Османског царства, па свестрана лингвистичка анализа Хаџи Виденових писама може бити значајна за науку. У овом раду лингвистички аспект неће бити доминантан, али ћемо ипак указати на присуство појединих специфичности пиротског говора у писмима.

У пиротском говору сугласници *ћ* и *ђ*, настали од прасловенских *tj и *dj, прелазе у *ч* и *џ*, дакле, не каже се *ноћ* него *ноч*, није *свећа* него *свеча*, нису *јаће* него *јаче*, није *нећу* него *нечу*, итд, односно не каже се *џраћанин* него *џраџанин*, није *рђа* него *рџа*, нису *веђе* него *вџе*, не каже се *јаћам* него *јачам*, итд. Примера за овакво прелажење има и у Хаџи Виденовим писмима. У оном од 16. марта 1857. на једном месту пише *вреча*, а не *врџа* (слика 3), док у писму од 22. јула пише *јомеџу*, а не *јомећу* (у смислу – између) (слика 4).

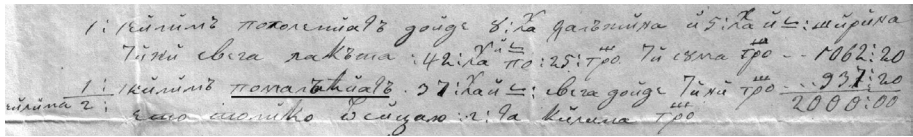
Слика 3 Детаљ из писма где је написана реч *вреча* (подвучена)
Figure 3 Detail from the letter where the word *вреча* is written (underlined)

Слика 4 Детаљ из писма где је написана реч *јомеџу* (подвучена)
Figure 4 Detail from the letter where the word *јомеџу* is written (underlined)

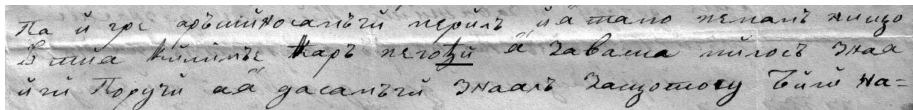
Када се у пиротском говору сугласници *к* и *ј* нађу испред самогласника *е* и *и* долази до палатализације тако да *к* прелази у *ћ*, а *ј* у *ђ*, дакле не каже се *руке* него *руће*, нису *мачке* него *мачће*, није

киша него *ћиша*, нису *ѡешки* него *ѡешћи*, итд, односно не каже се *ноје* него *нође*, нису *слује* него *слуђе*, није *ѡижа* него *ћижа*, не каже се *ѡнем* него *ћинем*, итд. У писму од 26. марта 1857. Хаџи Виден је хтео да један од ћилимова одреди као онај који је мањи тако што би написао *ѡмалкиаѡи* (*ѡмалкијаѡи*), али је, вероватно несвесно, к палатализовао „на пиротски начин” и написао *ћ* – помалћиат, иако се у Пловдиву, где је Михалаки очекивао писмо, таква палатализиација не врши (слика 5).

Слика 5 Детаљ из писма где је написана реч *ѡмалћиат* (подвучена)
Figure 5 Detail from the letter where the word *ѡмалћиат* is written (underlined)

У пиротском говору заменице *они*, *оне*, *она* у акузативу имају енклитички облик *ћи*, на пример *ја ћи видим* (*ја их видим*). У писму од 6. маја 1857. користи се управо овај енклитички облик (слика 6).

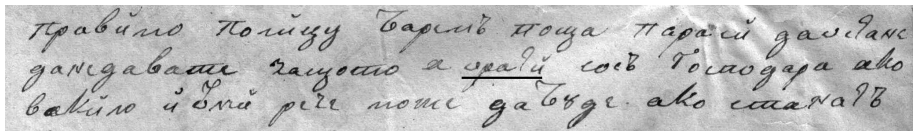

Слика 6 Детаљ из писма са подвученом енклитичком заменицом *ћи* (Хаџи Виден је *ћи* написао без размака од претходне речи *нејо*)
Figure 6 Detail from a letter with the underlined enclitic pronoun *ћи* (Hadži Viden wrote *ћи* without a preceding space)

Као пандан *ћи*, у акузативу постоји енклитичка заменица за женски род једнине која гласи *ђу*, на пример *ја ђу чувам* (*ја је чувам*). У писму од 12. августа 1857. има два примера примене ове заменице, с тим да је Хаџи Виден овде не пише коришћењем слова *ђ*, већ спајањем слова г и ју, па испада *јю*, што се чита (изговара) исто или скоро исто као и *ђу*. Овај пример иде у прилог већ раније изреченој констатацији о неконзистентности Хаџи Виденовог писања.

У писмима се јављају и типично пиротске речи којих нема у другим српским или бугарским говорима, на пример глагол *оратиѡи* (у значењу – говори⁶) у писму од 5. августа 1857 (слика 7).

⁶ Читаоца неупућеног у пиротски говор облик *оратиѡи* може да наведе на погре-

Слика 7 Деталј из писма где је написана реч *оратији* (подвучена)
Figure 7 Detail from the letter where the word *оратији* is written (underlined)

Током контаката са људима широм Османског царства, као и приликом својих путовања, Хаџи Виден је свакако могао да уочи да пиротски говор има неке специфичне особине због којих може да буде отежано његово разумевање код оних људи који га не познају, али је тај говор био довољно усађен у његовом бићу да му је понекад сигурно и нехотице излазио испод пера приликом писања писама.

Примери које смо горе навели не исцрпљују тему присуства елемената пиротског говора у писмима, али њихову ширу и продубљену анализу остављамо лингвистима.

САДРЖАЈ И АНАЛИЗА ПИСАМА

У првом писму од 8. октобра 1856. Хаџи Виден пише Миха-лакију Ђумусгерданису да је примио његово писмо у коме он изражава жељу да погоди два ћилима и обавештава га о цени али и о томе да тренутно нема готових ћилимова тражене величине, те да је опција да се наручи њихова израда, с тим да не би могли да буду скоро готови јер се ближи зима а ћилимови тражене величине морају да се раде напољу. У другом делу писма Хаџи Виден изражава задовољство што овим послом стиче новог, јаког пословног пријатеља: „... и много се зарадува зашто спечали и ваша милос за приатела и за което ви умолавам да би ми отписували поскоро писма и за некоју работу за каквато год да е и ми овамо да би ви услужили...“ (оригинал овог цитата је на слици 8 подвучен). На самом крају Хаџи Виден додаје да се у Пироту налази извесни кир

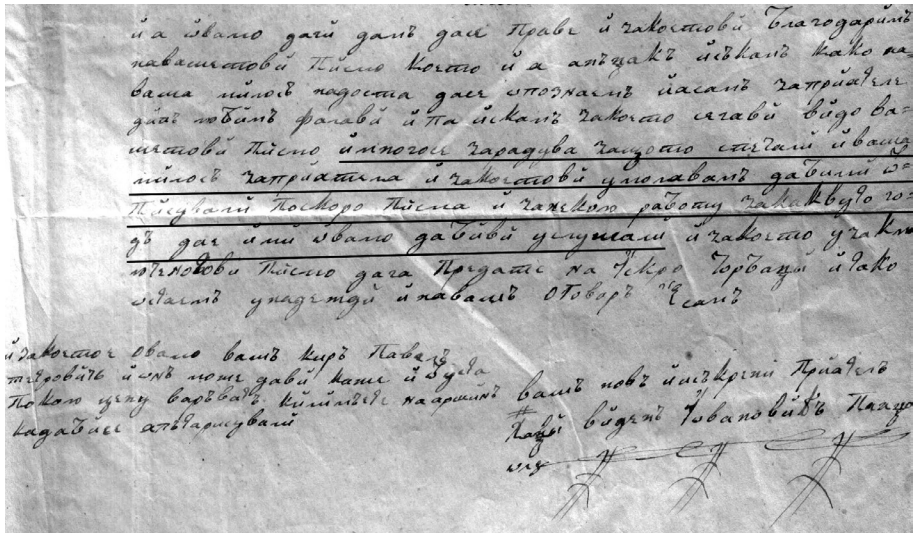

шан закључак да је то инфинитив глагола који значи обраду земље плугом. Међутим, у пиротском говору инфинитив уопште не постоји (сходно томе и будуће време се не гради помоћу инфинитива већ другачије). Ако би, макар само хипотетички, пробали да ипак замислимо како би изгледао инфинитив овог глагола, онда би то гласило „*оратијиши*“.

Павел, кога представља као *ваш* кир Павел (што наводи на претпоставку да се познаје са Ђумусгерданисом), те да би и он могао да провери цене које се односе на ћилимове.

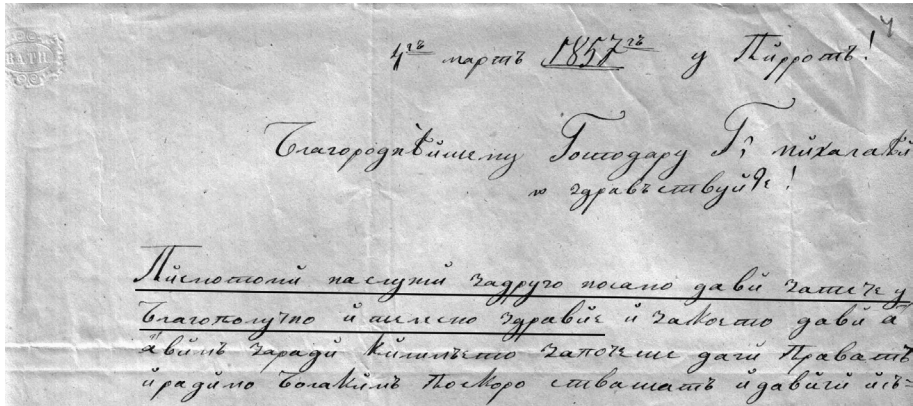
У другом писму од 15. јануара 1857. Хаџи Виден потврђује пријем писма од Ђумусгерданиса и уверава га да ће се почети са израдом ћилимова чим се поправи време. На сваком ћилиму радиће по шест-седам жена напољу. Због зависности од временских услова, не може да каже када ће посао бити завршен.

Треће писмо од 4. марта 1857. Хаџи Виден започиње као да је оно превасходно израз пажње према Михалакију: „Писмото ми не служи за друго но само да ви затече у благополучно и телесно здравие...“ (оригинал овог цитата је на слици 9 подвучен). Међутим, у продужетку одмах прелази на практичне ствари, саопштава му да израда ћилимова добро напредује и да се нада да ће му их ускоро послати, а затим га моли да му уговори израду два бакарна казана од 80-85 ока⁷ за печење комине који су му јако потребни.

Слика 8 Деталј писма од 8. 10. 1856. (види текст)
Figure 8 Detail from the letter dated 8.10.1856 (see text)

⁷ Ока је старинска мера за тежину (1,28 килограма) и запремину (1,33 литара). Када се ове вредности помноже са траженом величином казана од 80-85 ока, као еквивалентна вредност се добија нешто више од 100 литара, што значи да су ондашњи казани имали скоро исту величину као и данашњи.

Слика 9 Детал писма од 4. 3. 1857. (види текст)
Figure 9 Detail from the letter dated 4.3.1857 (see text)

У наредном писму од 16. марта 1857. Хаџи Виден саопштава да управо шаље два ћилима који су изнели 2000 гроша, плус превоз⁸ до Софије 25 гроша. Из писма се даље види да је у међувремену од Михалакија наручено још ћилимова који су изгледа требали да буду готови до Ускрса („за воскресение“). Хаџи Виден пише да до тог рока ипак неће моћи да буду завршени, али да ће зато бити још лепши. Као један од муштерија наручених ћилимова помиње се и извесни господар Салчо. Хаџи Виден подсећа и за казане – ако су готови, да му се што пре пошаљу.

У писму од 26. марта 1857. Хаџи Виден се захваљује на вестима о напредовању израде казана и јавља да су два ћилима за Михалакијевог пријатеља готови и да ће да се потруди да стигну у Пловдив („у Филибе“⁹) до Ускрса („за велигден“), само да пронађе превоз („кирацие“). Што се тиче ћилимова баш за самог Михалакија, Хаџи Виден га моли да му опрости што још нису готови („по велигден че да твашу“).

Из садржаја шестог писма од 6. маја 1857. види се да је дошло до проблема између пословних партнера. Неки Михалакијев пријатељ који је преко њега наручио израду ћилимова није био задово-

⁸ У то време транспорт је могао да буде само запрегом, пре свега коњском, евентуално и воловском. Железничка пруга Београд–Софија–Цариград комплетирана је тек тридесет година касније.

⁹ За време Османског царства данашњи Пловдив је носио назив Филибе и Хаџи Виден само њега користи и у тексту писама и у исписивању адресе.

вољан њиховом ценом и квалитетом. Хаџи Виден одговара да је још у току зиме писао која ће да буде цена ћилимова, па ако она муштерији није одговарала, није ни требало да му се пише да погоди ткање. Тврди и да у том послу он и нема неки *ћар*, већ да је у њега ушао више због поштовања према Михалакију него због могуће зараде. Каже да је израду ћилимова већ исплатио. Ако муштерија неће ћилимове, нека их врати назад из Пловдива (Филибе) у Пирот. Хаџи Виден пише да су се, наводно, баш у време када су му донешени готови ћилимови, у Пироту затекли неки трговци који су му нудили 1100 гроша за један ћилим (што значи да је могао да добије 2200, а не 2000 гроша за оба ћилима) али је он то одбио. Даље наводи како је требало да прво пошаље рачун („есапо“) и да му муштерија најпре пошаље паре па тек онда да он шаље ћилимове, али их је он ипак послао, све због Михалакија. Затим следи патетична изјава да уколико Михалаки *кабули* (усваја) то што његов дотични пријатељ неће ћилимове, онда „... нека му су просте 2025 грош(а)... све нека му су просте до пару...“ Што се тиче ћилимова за самог Михалакија, Хаџи Виден пише да ће их послати чим буду готови, уз понављање већ раније изречених изјава да израда ћилимова није његова *работија* и да је ушао у њу Михалакију за љубав, а све у нади да ће то између њих отворити простор за трговину и другим робама.

У наредном писму од 20. маја 1857. Хаџи Виден се поставља још одлучније у остваривању својих интереса. На почетку свих претходних шест писама, у ословљавању Михалакија Ђумусгерданиса, поред његовог титулисања *Госџогарем*, стајали су и епитети о његовој благородности и поштењу, док су у овом писму изостали. Слично је и на крају писма. Док је у свим претходним писмима Хаџи Виден испред свог имена стављао да је он верни, односно искрени пријатељ, сада је од тих атрибута оставио само реч пријатељ (приател). На почетку коментарише намеру Ђумусгерданиса и његовог пријатеља да врате ћилимове, питајући се коме онда он да их врати када је „платил на човеците све до пару“. У случају да му врате ћилимове, он ће их одмах поново послати. Подсећа на детаље њихове погодбе у коју је био укључен и Хаџи Виденов син који је и ишао у Пловдив код Ђумусгерданиса. Из ових детаља се, поред осталог, сазнаје да су наручени ћилимови израђивани и у

Чипровцима, градићу са друге стране венца Старе планине који је у 19. веку такође имао развијену производњу ћилимова. Хаџи Виден понавља да уговарање израде ћилимова није његов посао, да у томе нема неки ћар, те да је више желео да изгради познанство са Михалакијем као базу за неке веће послове. Преостале ћилимове који се привршавају у Пироту послаће у Пловдив тек када му пошаљу паре. На крају писма најављује да ће о насталом спору да пише челебијама¹⁰ у Цариград („... имам тамо моего човека“).

Следеће писмо од 29. маја 1857. је у знатно ведријим тоновима. Изгледа да је спор разрешен, али не може да се јасно сазна на који начин јер немамо увид у узвратна писма Михалакија Ђумусгерданиса. Хаџи Виден доставља рачуне (есапо) за сваки ћилим појединачно. Види се да је цена за прва два наручена ћилима остала иста – 2000 гроша, што значи да Хаџи Виден није попустио у цени. С друге стране, пристао је да ипак пошаље још три довршене ћилима у Пловдив без условљавања да му се унапред пошаљу паре. Појединачни рачуни зашивени су у сваки ћилим. Наводе се и имена наручилаца додатна три ћилима – неки Јован¹¹ Ђоргов, затим Елена и Кота, док ће власник трећег ћилима бити извесни кир бојација. Један иде и за још раније помињаног чорбаци (господара) Салчу. Вредност свих пет ћилимова је 8323 гроша, плус трошкови транспорта 86 гроша, што укупно износи 8409 гроша. Када се од те суме одбије аванс од 45 дуката (еквивалент 3060 гроша) који је Михалаки дао још новембра претходне године, испада да је потребно да се доплати још 5349 гроша. Хаџи Виден моли да се не одужује са том коначном исплатом јер је већ у потпуности платио израду ћилимова.

Наредно писмо Хаџи Виден пише после само неколико дана, 3. јуна 1857. Његов садржај се скоро не разликује од претходног – поново исписује целу исту рачуницу трговине са пет ћилимова и моли да се не одужује са исплатом преосталог износа. Разлика у садржајима два писма је само у томе што се у оном од 29. маја најављивало слање товара са ћилимовима, док се у овом од 3. јуна потврђује да су већ послати.

---

¹⁰ Челеби(ја) – отмен, господин човек.

¹¹ Поменути Јован Ђоргов се у наредном писму наводи као Иван Ђоргов.

Из писма од 24. јуна 1857. сазнаје се да су Хаџи Виденова браћа Халковичи из Софије прихватила да преузму транспортовање казана које је Хаџи Виден наручио од Ђумусгерданиса. Такође се сазнаје да је Ђумусгерданис послао своје писмо 2. јуна, дан пре него што га је Хаџи Виден обавестио да је послао товар са ћилимовима у Пловдив. Због тога се Хаџи Виден распитује да ли је у међувремену добио товар и ако је добио – да му се пошаљу паре. Понавља и своју тврдњу да се у овом послу није ангажовао да нешто *сијечали*, него да добије пријатељство за свагда.

У писму од 8. јула 1857. Хаџи Виден спомиње Михалакијево писмо које је примио крајем јуна у којем је вероватно добио потврду о пријему товара јер се о томе више не распитује. Предлаже да му се преостали дуг пошаље првом поштом. Такође наводи да му казани још увек нису стигли. Наводи и да је долазио кир Павел Петрович Дермендерелиа, те да ће и он моћи да упозна Михалакија са детаљима израде и трговине ћилимовима. То је исти онај кир Павел из првог Хаџи Виденовог писма. Његов надимак Дермендерелиа указује да има неке везе са селом Дермендере¹² близу Пловдива где су браћа Ђумусгерданис подигла текстилну фабрику и то је вероватно разлог што га Хаџи Виден у писмима Михалакију представља изразом *ваши човек*.

У писму од 22. јула 1857. Хаџи Виден коригује износ пара које Ђумусгерданис треба да му пошаље смањујући га за вредност једног казана који му је у међувремену стигао.

У писму од 5. августа Хаџи Виден потврђује да му је Павле (Павел) Петрович донео новац који је у претходном писму помињан. Наводи и да још није добио казан из Софије (вероватно од раније помињаних Халковича), али да га очекује ускоро јер је управо у августу пиротски трговачки вашар (панаир), па претпоставља да ће дотични трговци заједно са својом робом дотерати и његов казан. На крају моли: „... не моите да ме заборавите да би ми писали за какву год да е работу да ви престоим...“

У последњем писму од 12. августа Хаџи Виден обавештава Михалакија да је обавио трансакцију са извесним господар Јаковакијом који је и Михалакијев сарадник, те да је примио и казан који

¹² Данас се некадашње село Дермендере зове Първенец.

му се допада. Можда ће убрзо да наручи још два, па тражи да му се јави како сада иде цена бакра.

У Хаџи Виденовим писмима присутни су манири који су чести у трговачкој кореспонденцији уопште. Најпре да констатујемо присуство наглашене љубазности која може да осцилара у зависности од успешности договарања и реализације посла. У писмима од 6. и, нарочито, 20. маја наглашена љубазност је опала и свела се на уљудност јер је дошло до неслагања око цене и квалитета. Међутим, када је спор разрешен, љубазност је брзо кренула узлазном линијом.

У обраћању пословном партнеру може да буде присутно и оно што бисмо назвали *трговачком варком*, мада би, уместо речи *варка* могла да стоји и нека оштрија реч. На пример, у писму од 6. маја 1857. Хаџи Виден каже да је, наводно, од неких трговаца у Пироту за спорне ћилимове могао да добије 2200, а не 2000 гроша како су се он и Ђумусгерданис првобитно договорили, али је он одбио такву понуду, чиме је вероватно желео да створи утисак о својој принципијелности да неће да погази реч иако му се пружи прилика да заради 200 гроша више. Сада не можемо никако поуздано да сазнамо да ли су се трговци са таквом повољнијом понудом заиста појавили или не. Наше је мишљење да је већа вероватноћа да је ту причу Хаџи Виден измислио, а све у намери да поколеба свог пословног партнера да га не притиска толико својим примедбама на квалитет ћилимова, што скоро аутоматски значи и смањење цене. Када је спор разрешен и када је у писму од 29. маја достављао рачун, за спорне ћилимове је написао износ од 2000 гроша, не спомињући више уопште „пропуштених“ 200 гроша. С обзиром на његово ведро расположење које избија из тог писма, стиче се утисак да је био сасвим задовољан што је купац ипак пристао да плати 2000 гроша.

У писмима нису изостала ни настојања да се оствари неки бенефит везама са људима из државних структура или барем и само најавом постојања таквих веза. Хаџи Виден у писму од 20. маја 1857. најављује да ће писати челебијама у Цариград да би их обавестио о насталом спору имплиците сугеришући да би можда тражио од њих да у спору и арбитражу. Реч челебија (господин човек) може да се односи не само на муслимане, већ и на хришћане

високог реда. Скоро све време постојања Османског царства извештај број хришћана, пре свега Грка фанариота, био је укључен у обављање државних административних послова и тиме остварио не мали утицај. Вероватно је Хаџи Виден био познаник с неким од тих челебија.¹³ Додуше, и Ђумусгерданис је био у прилици да стекне познанства са дотичним челебијама, можда су његове везе биле и јаче јер је био и јачи трговац. Може да се претпостави да је Хаџи Видену то било јасно, али је вероватно играо на могућност да се Ђумусгерданису не би допало да јавност сазна како државни чиновници арбитражу у његовим трговачким пословима и да ће пристати на некакво споразумно решење спора. Из наредних писама се видело да је спор изглађен, а писање челебијама се више не спомиње.

Хаџи Виденова писма нису обимна, скоро свако од њих је стало на једну неиспуњену страницу. Једини изузетак су шесто и седмо писмо које заузимају две странице – то су писма из оног дела кореспонденције када је дошло до неслагања око цене и квалитета ћилимова. Међутим, и поред невеликог обима, из њих добијамо драгоцене податке о периоду средине 19. века у Османском царству. У првом плану су подаци о деловању хришћанских трговаца. На пример, из рачунице коју је Хаџи Виден послао у писмима од 29. маја и 3. јуна 1857. види се да је вредност пет ћилимова који су били предмет трговине износила преко 8.000 гроша. За савременог читаоца може да представља тешкоћу то што му је недовољно јасна куповна моћ неких новчаница из прошлости. То је имао на уму и Илија Николић, па је у свом предговору *Трифтери Нишавске митрополије* издвојио различите примере износа трговинских трансакција управо из *Трифтера* које су се, иначе, одвијале отприлике у време када и пословна сарадња Хаџи Видена и Ђумусгерданиса – средином 19. века. Тако, на пример, Николић наводи да је пиротска црква платила 600 гроша за 400 кола камења (вероватно за неку градњу); за куповину две зграде за митрополију дала је 2.500 гроша; купила је и неки хан у чаршији за 13.000 гроша, итд (Николић, И., 1976, стр. XII). Упоредивање ових бројчаних подата-

---

¹³ Приликом помињања челебија из Цариграда, једанпут се наводи и конкретно властито име – челеби Михалаки. Име овог челебије из Цариграда вероватно се случајно погодило са именом Михалакија Ђумусгерданиса из Пловдива.

ка указује да је трговина Хаџи Видена Јовановића и Михалакија Ђумусгерданиса била озбиљна. Такав утисак је комплементаран са оним који одају већ раније изнесени подаци о ова два трговца. У српској и бугарској историографији, које су обе биле значајно оптерећене националистичком идеологијом, положај хришћана у Османском царству се пречесто поједностављено представља тако да су хришћани били „обесправљена раја која стење под турским ропством“¹⁴. Код бугарских аутора био је омиљен и израз „под турским јармом“ („под турско иго“). Међутим, сваки иоле трезвенији читалац Хаџи Виденових писама тешко да ће стећи утисак да су двојица трговаца „стењала“ под било каквим „јармом“. Да ли се ради о привилегованом положају који је важио само за хришћанску елиту? Традиционална друштва балканских народа (Грка, Срба, Бугара, Албанаца) нису била подељена у друштвене слојеве између којих су биле високе баријере, тј. њихово диференцирање било је тек у зачетку, па су одређене појаве и процеси могли да се преливају из слоја у слој, тако да има основа да се закључује да је дошло до извесног побољшања друштвеног положаја и нижих слојева хришћанског стновништва. Средињу 19. века обележава, поред осталог, озбиљна тежња државних власти Османског царства да се реформише и, у склопу тога, побољша односно изједначи положај хришћана са положајем муслимана (Ортајли [Ortaylı], 2004). Те реформе нису биле ни брзе ни лаке а нарочито не праволинијске, али помака је ипак било. Из писама које анализирамо то може да се уочи већ и из почетних, наизглед ситних детаља. На слици 1 се види да су адресни подаци исписивани равноправно и на арапском (турском) писму и на ћирилици. Штавише, на шест од укупно четрнаест писама, верзије адресе на арапском писму и нема, већ само на ћирилици, али је пошта Османског царства и таква писма уредно испоручила Ђумусгерданису. Та иста пошта је организовала и слање новца и Хаџи Виден у више писама помиње ту услугу, без икаквих негативних конотација. Да је у деловању поште Османског царства било неуредности или закидања хришћа-

---

¹⁴ На почетку једне од најпознатијих књига српског историчара и академика САНУ Владимира Стојанчевића одштампана је чак и посвета у којој се инсистира на изразу „турско ропство“ (Стојанчевић, 1971, стр. 5).

нима само зато што су хришћани, Хаџи Виден и његови пословни партнери би такву услугу вероватно избегавали.

Од деловања поште, за свакодневни живот не само трговаца већ и свих других хришћана, па и муслимана, свакако да су од веће важности биле неке друге ствари, на пример могућност слободног кретања. Из садржаја писама може да се закључи да је та слобода у значајној мери постојала. Путовања се стално помињу и то не само главним путем од Пирота ка Цариграду и обратно, већ и споредним. Хаџи Виден је ткање неких ћилимова погодио у Чипровцима, градићу у врлетима Старе планине. Да је путовање кроз планину до Чипроваца било небезбедно и за људе и за робу, Хаџи Виден се сигурно не би одлучио да се ћилимови тамо израђују. Из писама се види и да су у привредном миљеу у коме су деловали Хаџи Виден и Ђумусгерданис успостављени неки важни механизми за стабилно пословање као што је, на пример, одређивање односа валута, чиме се спречавало да се он „одокативно“ одређује, што је најчешће ишло на штету слабијег партнера у послу. У писму од 29. маја 1857. Хаџи Виден тражи: „... да ми испратите пари пиротски фијат зашто су у нас поевтине 68 грош(а) (за) дукат...“ На турском реч *fiyat* значи цена – овде се ради о цени новца, па би „пиротски фијат (фијат)“ могао да значи оно што би се у савременим околностима назвало *курсна листица* у Пироту.

Међутим, иако су реформе доносиле побољшање животних прилика у Османском царству, националистичке историографије балканских народа су их минимизирале и омаловажавале. Парадигма за то је дело *Српски народ и турске реформе (1852-1862)* (Хаџи-Васиљевић, 1921) из чијег наслова се види да се оно односи управо и на године када је обављана трговина Хаџи Видена и Михалакија Ђумусгерданиса. Из тог, као и многобројних других дела националистичке провенијенције, избија мишљење да су прокламоване реформе у Османском царству само некакво турско замајавање и опсена да до стварног побољшавања положаја немуслиманског становништва опште и не дође.

Бескрајно помињање *турској ројсџива* и *турској јарма* као синонима за експлоатацију хришћанског становништва може да буде у функцији маскирања неких других облика експлоатације, нарочито оних који су постојали управо унутар исте, хришћанске заједнице,

односно етничке групе (Грка, Срба, Бугара, Јермена). Примера такве експлоатације имамо и у документима које анализирамо у овом раду. У више писама Хаџи Виден помиње плаћање превоза ћилимова до Софије¹⁵ превозницима (кириџијама) у износу од 25 гроша за товар, укључујући и врећу („чувал“). То је врло скроман износ за такву услугу. Запрежна кола обично немају скоро никакву заштиту од хладног, кишовитог или снежног времена, па је кириџија све то морао да издржи. Удаљеност Пирота и Софије је око деведесет километара и то растојање ни воловска ни коњска натоварена запрега нису у стању да пређу за један дан, чак и да се ради о савременом путу, а тада се ишло баш врло лошим путевима. Дакле, било је неопходно да се прави пауза, односно да се ноћи у неком хану што је кириџија морао да плати. Појачан напор запрежне стоке повлачио је и потребу за њеном појачаном исхраном. Када се узме у обзир да је кириџија морао да обезбеди и врећу за транспорт, онда испада да нето зарада нису поменути 25 гроша, већ прилично мање. Ако се има на уму да кириџија за дуже путовање вероватно није радио ишао сâм, већ да су били двојица, коначна нето зарада се додатно смањивала јер је морала да се дели. У писмима не пише ко су биле кириџије, али је вероватније да су били хришћани, пошто су у Пироту били у знатној већини, нарочито међу сиромашнијим светом. Дакле, свом истовернику, припаднику исте етничке групе, можда и свом комшији, пиротски трговац је плаћао понижавајуће малу суму, сматрајући то сасвим нормалним.

Хаџи Виден у писмима не наводи колико је плаћао вуну и ткање ћилимова вероватно зато јер би му обелодањивање тих података смањивало маневарски простор у трговачком надигравању са Ђумусгерданисом. То се показало као далековидо јер се из писама од 6. и 20. маја 1857. види да је дошло до неспоразума око цене и квалитета ћилимова. У тој полемици Хаџи Виден је више пута писао да у послу трговине ћилимовима нема никакав *ћар* (зараду), што звучи не баш уверљиво, с обзиром да је основна мотивација за трговину управо добит. Да се није држао такве логике, тешко да би

---

¹⁵ Није јасно зашто је Хаџи Виден слао ћилимове само до Софије, а не и до Пловдива. То би, евентуално, могло да буде због тога што је Ђумусгерданис имао неку врсту представништва у Софији, као што их је имао и у европским градовима.

се позиционирао у најјаче трговце пиротске чаршије. Иако се није бројчано изјаснио о томе колико је платио ткање, у писму од 29. маја 1857. Хаџи Виден ипак даје важан податак о онима с којима је уговарао израду ћилимова када каже да су то *сиромаси човечи*. Ако је производња ћилимова у Пироту била врло распрострањена зашто су они који су их производили ипак били сиромаси? Одговор би могао да буде тај да су били слабо плаћени. О надницама ћилимарки има више података из периода када је Пирот већ био прикључен Кнежевини, тј. Краљевини Србији. У Архиву Србије чува се реферат извесног К. Петровића министру народне привреде Краљевине Србије од 26. јануара 1899. о стању пиротског ћилимарства у коме јасно стоји „да је та радиност у великој потчињености услед несавесне шпекулације трговаца који са ћилимовима раде“. У истом пасусу се наводи да је надница ћилимарки због уцењивања трговаца сведена на 20 пара и констатује да је то „ништавна награда за тако тежак рад“ (Николић, И., 1982б, стр. 258 – изворна сигнатура у Архиву Србије: АС, МНП-П, ф. III, р. 61/1899). Из чланка новинара *Радничких новина* Павићевића из 1911. може да се сазна да је положај ћилимарки остао скоро непромењен – и даље су имале понижавајуће ниску надницу (према: Николић, И., 1982б, стр. 961). Из разговора које је аутор овог рада имао са старим Пироћанцима који памте период између два светска рата (не само због писања овог чланка), произилази да је ситуација и тада била слична. Када је пиротски крај 1878. прикључен Србији, променио се државно-правни оквир живљења, али је друштвено-економска структура остала скоро иста. Привредни миље је и даље чинила занатска производња организована на еснафски начин, са мањим бројем најјачих трговаца на врху, као и у османско доба. Подаци упућују на то да су врло ниске наднице ћилимарки појава дужег трајања, те да су такве биле и у време пословања Хаџи Видена и Михалакија Ђумусгерданиса. Дакле, и у време „турског ропства“ баш као и у време националне „слободе“ у Краљевинама Србији и Југославији, експлоатација ћилимарки од стране трговаца исте вере и народности била је стална појава.¹⁶

---

¹⁶ Експлоатација ћилимарки од стране трговаца као део колективног памћења Пироћанаца нашла је одјека и у уметничким делима – мотивисала је Димитрија Ранчића да напише „драмску трослику“ *Даровно ткање Маре Аинине* коју

Хаџи Виден помиње ћилимарке само у писму од 15. јануара 1857. када обавештава да ће због величине наручених ћилимова на њиховом ткању бити ангажовано по шест-седам жена. Такође наговештава да израда ћилимова неће моћи да иде брзо јер морају, вероватно због величине, да се ткају напољу, а управо је зимско доба. Слање првих завршених ћилимова Хаџи Виден најављује писмом од 16. марта 1857, што значи да су дани другог дела зиме ипак коришћени за ткање напољу. Међутим, када пише о уговарању израде ћилимова и исплати по његовом завршетку, Хаџи Виден помиње само „човеци“ тј. људе – мушкарце, а не и жене. У писму од 29. маја 1857. користи и турцизам *саибија* (у дативу множине: „на саибиете“), што значи, поред осталог, и домаћин, кућни старешина (господар). У традиционалним патријархалним друштвима старешина је могао да буде само мушкарац. Дакле, жене су ткале ћилимове, губиле здравље сатима седећи у истом положају, често напољу и на хладноћи, док је кућни старешина (муж, отац, свекар, деда, брат, девер) примао новац за изаткани ћилим и располагао њиме, а да није ни сео за разбој, нити уопште знао да тка.

Патријархалне породичне односе осликава и однос Хаџи Видена и његовог сина који, сходно традиционалним правилима, поставља очев посао и већ је био укључен у њега – ишао је у Пловдив на разговоре са Тумусгерданисом и вршио нека мерења код чорбаџи Салче, такође једног од купаца ћилимова. Иако га помиње у више писама, Хаџи Виден ниједанпут не наводи његово име, већ користи израз „синат ми“ (мој син). Обичај да се чланови породице често не ословљавају по имену већ по сродничкој вези сасвим је уобичајена у традиционалном друштву,¹⁷ те због тога из писама не можемо да сазнамо да ли је син који је ишао у Пловдив у ства-

---

је касније Момчило Антић прерадио у монодраму *Даровни ћилим Цветице Ајине* (Антић, 2011; Ранчић, 1967).

Потчињеност ћилимарки од стране ћилимарских трговаца уклоњена је тек успостављањем комунистичке власти 1945. године. Формирана је Ћилимарска задруга која је развила не само производњу већ и продају ћилимова, без посредништва трговаца са стране (Ћирић, Ј., стр. 43-55).

¹⁷ Све до пред крај 20. века у пиротском крају је било патријархалних жена које су се свом супругу обраћале без коришћења његовог имена и надимка, док су у његовом одсуству користиле изразе „мојти муж“ и „мужџт ми“, опет без коришћења нити имена нити надимка.

ри онај Ђорџа (Ђорђија, Ђорђе) који се помиње у *Тешџеру Нишавске митрополије* и кога и ми помињемо на почетку овог рада. Помињање имена било би корисно и у случају да оно и не гласи Ђорђе јер би тада могли да претпостављамо да је Хаџи Виден имао барем два сина, што за сада немамо основа да чинимо.

Као одредишта пословне усмерености Хаџи Видена у писми-ма се помињу центри на истоку – Софија, Пловдив, Цариград. Сагласно с тим је и његово потенцирање проширења сарадње са Ђумусгерданисом које исказује у неколико писама, као и молба у претпоследњем писму од 5. августа 1857. да не буде заборављен. Оријентацију на трговину са истоком имао је и Мали Риста и други јаки пиротски трговци (Stefanov, 2017; Велкова и Панајотовић, 2014). Задржаћемо се на економским разлозима ове појаве. Северозападно од пиротског краја била је Кнежевина Србија, мала и сиромашна земља у којој је градско становништво – главни потрошач већине трговачких артикала, било врло малобројно. На пример, 1859. године главни град Београд имао је 18.860 становника (Zavod za statistiku i evidenciju NR Srbije, 1953, стр. 54). За Пирот стоји процена да је тих последњих година битисања у оквиру Османског царства имао око 9.500 становника (Ђирић, Ј., 1965, стр. 44). Дакле, Београд је у време Хаџи Виденових писама био само два пута већи од Пирота. Са друге, источне стране, као престоница је стајао Цариград који је тада имао око 700.000 становника, тридесет седам пута више него Београд (<https://sh.wikipedia.org/wiki/Istanbul#Stanovni%C5%A1tvo>, приступљено 30. 5. 2024). Овако велики град са својим залеђем могао је да прогута велике количине занатске и сваке друге робе, па је био врло примамљиво одредиште за пиротске трговце. У својим путовањима за Цариград они нису заобилазили ни Софију, ни Пловдив, али ни Солун који је био полазна тачка за транспорт бродом. У оквиру Османског царства биле су значајне територије у Азији и Африци па у трговини с њима није било већих административних сметњи. Са друге стране, на граници између Османског царства и Кнежевине Србије, код Алексинца, била је царина. Дугогодишњи одласци у наведеним правцима утицали су на стварање пријатељстава, па и рођачких веза – у писму од 24. јуна 1857. Хаџи Виден спомиње неку своју браћу Халкович из Софије који ће му допремити казане наручене од Ђумусгерда-

ниса. Када је 1878. пиротски крај прикључен Србији, граница која је била свега петнаестак километара од Пирота одвојила га је од широког подручја дотадашње интензивне трговине. Неке пиротске трговачке и занатлијске породице (по досадашњим, још увек некомплетним подацима, реч је о стотинак породица), незадовољне новом геополитичком ситуацијом, трајно су се одселиле из Пирота у Бугарску (Шешум, 2018, стр. 199-200).

Потребно је коментарисати и податак што у свих четрнаест писама упућених Ђумусгерданису као потпис не стоји само Хаџи Виден Јовановић, већ и Панџоглу (слика 8). Није довољно јасно због чега је Хаџи Виден стављао тај додатак. У *Тешкеру Нишавске митрополије* постоји његов потпис управо у делу који се односи на 1857. годину, када је обављана и кореспонденција са Ђумусгерданисом, али додатка Панџоглу нема (Николић, И., 1976, стр. 132). Нема га ни у писмима која је са осталим пиротским првацима Хаџи Виден слао кнезу Милошу Обреновићу две деценије раније, нити на каменој плочи изнад улаза у Стару пиротску цркву. Презимена која се завршавају на -оглу имају Турци, али су имали и многи Грци фанариоти. Увидом у основне податке породице Ђумусгерданис (ЦДА, фонд 161К) види се да међу зетовима и снахама Михалакија Ђумусгерданиса, који такође потичу из грчке заједнице, има особа с презименом које завршава на -оглу, на пример Георгиос Аргириу Којумџиоглу и Теопа Т. Чалоглу. Као неко ко се интензивно кретао у трговачким круговима Хаџи Виден је те податке могао да сазна, између осталог и зато што је поменути Георгиос такође био трговац и представник Ђумусгерданисове фирме у Бечу. С обзиром да је Хаџи Видену било јако стало да разради сарадњу са Ђумусгерданисом, постоји могућност да је додавањем још једног презимена таквог типа каквог су имали и људи у Михалакијевом окружењу, хтео да га додатно одобровољи и привуче за сарадњу. Врло је индикативно да је суфикс -оглу Хаџи Виден додао чак и на Михалакијево презиме на адресним подацима првог писма (али само на њему). Иначе, суфикс -оглу који се додаје неком имену означава да је то нечији син, па би презиме или надимак Панџоглу значило да се ради о сину некога ко је имао име или надимак Панџа. У Османском царству нити држава, нити црква нису водиле матичне књиге рођених, венчаних и умрлих, па се претпоставке о имену Виденовог оца свде на нагађање.

За ширење сазнања о развоја ћилимарства није без значаја што се у Хаџи Виденовим писмима помињу и Чипровци. Овај градић на североисточној страни Старе планине, сада у Бугарској, био је, као и Пирот, до 1878. у оквиру Османског царства. Међутим, некадашње бивствовање унутар једне државе није једина нити најважнија сличност Пирота и Чипроваца. Њихово становништво имало је сличан говор¹⁸ и много других елемената етнокултуре. Између осталог, имали су и врло слично, можда би се могло рећи и идентично ћилимарство (Ћирић, Ј., 1968, стр. 35-39). Израду неких ћилимова које су му наручили купци из Пловдива, Хаџи Виден није погодио у Пироту, већ у Чипровцима. Разлог за то би могла да буде јевтинија сировина – већ у првом писму Хаџи Виден каже да је вуна тренутно скупа. У писму од 20. маја 1857. два пута је наведен податак да су се ћилимови ткали у Чипровцима (оба пута пише: Чипоровци). Хаџи Виден је свакако могао да прикрије од купаца тај податак а то није учинио вероватно зато што је у тадашњим трговачким круговима било преовлађујуће мишљење о великој сличности ћилимова израђиваних у Пироту и Чипровцима, што подразумева и квалитет. Додатни трошак за превоз ћилимова од Чипроваца до Пирота вероватно није представљао велики проблем имајући у виду да је постојала могућност да се јевтино плате превозници (кириџије).¹⁹

¹⁸ Локални говор са обе стране садашње српско-бугарске границе, на северу почев од зајечарског Малог Извора са српске стране и општине Белоградчик са бугарске стране па јужно све до садашње тремеђе са Северном Македонијом има неке специфичности које немају други говори, било српски било бугарски. Руски лингвиста Андреј Соболев (Соболев) назвао је тај простор „јужнословенска Ч, Ц-зона“ (Соболев, 1994).

¹⁹ Граница успостављена после 1878. учинила је да се некада блиске везе Пирота и Чипроваца прекину у дужем периоду. Њихово поновно обнављање иде и преко ћилимарства – 2021. године музеји из Пирота и Чипроваца реализовали су пројекат прекограничне сарадње под називом „Прича о ћилиму, стварање и почетни маркетинг новог прекограничног туристичког производа који повезује подручја Пирота и Чипроваца кроз заједничку традицију ткања ћилима“ (У Музеју Понишавља у току манифестација „Dani Čiprovaca u Pirotu“: Mila Panajotović: Čilim je ponovo u modi. *Pirot plus online*, 26. 8. 2021, <https://www.plusonline.rs/u-muzeju-poni-avlja-u-toku-manifestacija-dani-iprovaca-u-pirotu-promocija-i-modernizacija-ilima>, приступљено 21. 5. 2024).

ЗАКЉУЧАК

Подаци из писама Хаџи Видена Јовановића Михалакију Ђумусгерданису указују на постојање одређеног напретка или барем стабилности положаја хришћанске заједнице у оквиру Османског царства средином 19. века, у време када је оно настојало да се реформише. Писма пружају податке пре свега о активностима трговаца, али се посредно може закључивати и о побољшању положаја целе хришћанске заједнице због утицаја који трговачка активност оставља на своје окружење, нарочито у прединдустријским друштвима. У исто време, међутим, могу да се уоче и знаци социјалне диференцијације унутар хришћанске заједнице на богати трговачки слој и стагнирајуће ниже слојеве. Та диференцијација се наставила и када је пиротски крај ушао у оквире Кнежевине Србије што указује да дубински друштвени процеси имају неки свој иманентни ток на који само делимично може да утиче државно-правни оквир у коме се они одвијају. С обзиром да су Хаџи Виденова писма документи релативно малог обима, извођење општијих закључака о поменутих друштвеним процесима треба да се обави после проучавања и других аутентичних историјских извора из периода о коме је реч.

Коришћење тј. некоришћење писама Хаџи Видена Јовановића може да укаже и на стање и могућности историјске науке на балканским просторима. Наиме, у основним подацима о архивском фонду 161К у софијском Централном државном архиву стоји податак да је документација породице Ђумусгерданис (Ѓумјусгердан), па и Хаџи Виденова писма, предата у архив још 1953. године. Дакле, прошло је више од седамдесет година а да се ови документи нису користили од стране оних који су настојали да пишу некакву историју пиротског краја, иако је Софија на два сата вожње удаљености од Пирота. Хаџи Виденова писма нису само драгоцен документ за локалну историју Пирота, већ и за историју целе хришћанске заједнице у Османском царству. Међутим, она нису коришћена ни од стране целокупне српске историјске науке. Немамо комплетнији увид у стање бугарске историографије, али по садашњим сазнањима, ни она није користила Хаџи Виденова писма као историјски извор, иако за то постоје добри почетни услови – писма се чувају у архиву у главном граду Бугарске где су и Бугарска академија на-

ука и софијски Универзитет и научни институти са својим кадровским потенцијалима. За бржи напредак историјских истраживања периода османске власти на Балкану чини се да би неопходно било много веће коришћење турских извора. За тако нешто била би драгоцен материјална подршка министарстава за науку и културу, те да копирање и превожње докумената из турских архива постане важан државни пројекат. Копирани и преведени документи би могли да се штампају и постану доступни и истраживачима и свим радозналим мислећим људима.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

- Централен државен архив – Софија (ЦДА) – фонд 161К

ЛИТЕРАТУРА

- Антић, М. (2011). Даровни ћилим Цвете Агнине. *Пиротски зборник*, 35-36, 215-226.
- Ћирић, Г. (2019а). Јеромонах Ксенофонт Живковић (1880-1919). *Глас епархије Нишке*, 12, 33-34.
- Ћирић, Г. (2019б). Јеромонах Ксенофонт Живковић (1880-1919) – други део. *Глас епархије Нишке*, 13, 31-32.
- Ћирић, Ј. (1965). *Географија Пирота : аспекти примене историје*. Део 1, Пирот, Слобода.
- Ћирић, Ј. (1968). О пиротском ћилимарству. *Пиротски зборник*, 1, 25-55.
- Хаци-Васиљевић, Ј. (1921). Српски народ и турске реформе (1852-1862). *Брасиво*, 15, 146-191.
- Милићевић, М. (1884). *Краљевина Србија : Нови крајеви : историја – географија – хидрографија – топографија – археологија – историја – етнографија – статистика – просвета – култура – урба*, Београд, Кр.-срп. државна штампарија.
- Николић, И. (прир.) (1976). *Тезисер Нишавске митрополије : 1834-1872*, Пирот, Музеј Понишавља.
- Николић, И. (прир.) (1982а). *Пирот и срез нишавски : 1801-1918 : грађа*. Књ. 2, 1883-1893, Музеј Понишавља.
- Николић, И. (прир.) (1982б). *Пирот и срез нишавски : 1801-1918 : грађа*. Књ. 3 : 1894-1918, Музеј Понишавља.

- Николић, В. (1974). *Стари Пирој : етнолошке белешке из прошлости града*, Пирот, Музеј Понишавља.
- Поповић, Љ. (2010). *Појиси и шемајизам у Пиројском округу од 1879. до 1914. год*, Пирот, Историјски архив.
- Ранчић, Д. (1967). *Горка њкања давна*, Пирот, б.и.
- Собољев, А. (1994). Тимочко-лужнички говори у јужнословенској Ч, Џ-зони. *Говори њризенско-њимочке области и суседних дијалеката : зборник радова са научној скуја (Нишка Бања, јуна 1992)* (стр. 85-105). Ниш, Филозофски факултет.
- Stefanov, N. (2017). *Die Erfindung der Grenzen auf dem Balkan*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.
- Стојанчевић, В. (1971). *Јужнословенски народи у османском царству од Једренској мира 1829. до Париској конгреса 1856. године*, Београд, Издавачко-штампарско предузеће ПТТ.
- Шешум, У. (2018). Пирот у Српско-бугарском рату 1885-1886. и Преки суд за Округ пиротски. *Научни скуј Пирој – од њурске касабе до модерној града, њреко Берлина и Версаја : зборник радова* (стр. 199-215). Пирот, Историјски архив.
- Škaljić, A. (2015). *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Novi Sad, Prometej; Sarajevo, Dječija knjiga.
- Велкова, С., Панајотовић, М. (2013). *Тетфјер Малој Русје из 1854*, Пирот, Музеј Понишавља.
- Велкова, С., Панајотовић, М. (2014). *Мали Русја и његово време*, Пирот, Музеј Понишавља.
- Zavod za statistiku i evidenciju NR Srbije (1953). *Stanovništvo Narodne republike Srbije od 1834 – 1953*, Beograd, Zavod za statistiku i evidenciju NR Srbije.

Примљено/ Received on 20. 06. 2024.

Ревидирано/ Revised on 30. 09. 2024.

Прихваћено/ Accepted on 14. 10. 2024.